

Marcin POLKOWSKI

ORCID: 0000-0002-5854-2027

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

“Beyde borghers, beyde leken, en van al de rest ghelijck, buyten geus en catholijck”. Het beeld van omgangsoecumeniciteit in de *Roomsche reijs* en *Extractum catholicum* van Joannes Stalpart van der Wiele

Abstract

The research presented in this article demonstrates the application of the imagological method to an analysis of the portrayal of interconfessional relations in 17th-century Dutch religious polemic literature by a Roman Catholic author, the priest Joannes Stalpart van der Wiele. The aim of this research is above all to identify how informal contacts between Catholics and non-Catholics were depicted in a literary discourse. The analysis focuses on Stalpart's two texts, *Roomsche reijs* (Journey to Rome) and *Extractum catholicum* (Catholic extract), to identify images which may be classified as showing “interconfessional conviviality” and *omgangsoecumene*, twin concepts postulated by Willem Frijhoff. By pointing to the existence of themes related to religious toleration in the work of Stalpart van der Wiele, an author not associated with such ideas, a change of emphasis in the image of his oeuvre may be achieved.

Keywords: Joannes Stalpart van der Wiele, imagology, toleration, interconfessional conviviality, 17th-century Roman Catholicism.

1. Inleiding. Stalpart van der Wiele: een “felle” polemist

Een woord dat nogal vaak in literair-historische besprekingen van het oeuvre van de rooms-katholieke dichter Joannes Stalpart van der Wiele (afbeelding 1) opduikt, is het adjectief ‘fel’. Deze term wordt door literatuurwetenschappers vooral op zijn polemische bundels *Roomsche reijs* (1624, verder aangeduid als *Rr*) en *Extractum catholicum* (1631, verder aangeduid als *Ek*) toegepast. De biografie

van de dichter, B.A. Mensink verwoordde dit probleem in een notedop: “Zo sympathiek [Stalpart van der Wiele] vrijwel iedereen bejegende, zo hard en *fel* keerde hij zich tegen de bewerkers en de topfiguren van de grote protestantse scheuring der zestiende eeuw [...] en tegenover de dominees van zijn eigen tijd” (Mensink 1958: 70, eigen cursivering). Mensink merkte verder weliswaar op dat een “spotte[n]de en min of meer scheldende toon” (Mensink 1958: 70) tot de conventie van vroegmoderne polemieken behoorde, toch kan men ook tegenwoordig constateren dat Stalparts polemische werken nog steeds als ‘fel’ worden ervaren. In een vrij recente studie over Stalparts poëzie wordt gesproken over “de bij tijd en wijle fel polemische toon” van het *Ek* (Van Leeuwen 2001: 20). Ook in een niet lang geleden verschenen geschiedenis van de Nederlandse literatuur worden dezelfde werken opnieuw van dit etiket voorzien (Porteman & Smits-Veldt 2016: 478).

Afbeelding 1. Portret van Joannes Stalpart van der Wiele. Gravure door Willem Jacobsz; bron: Delft naar een schilderij van Johan Dircksz van Nes. Amsterdam, Rijksmuseum (RP-P-1878-A-835)

Een vraag die men zich kan stellen luidt: is het beeld van Stalparts *Rr* en *Ek* in de vakliteratuur wel juist en volledig? Het antwoord mag daarbij niet berusten op een subjectieve lectuur, want die zou meer over de identiteit en temperament van de lezer zeggen dan over het onderzoeksobject: Stalparts werken. Eén ding staat vast: Stalparts twee bovengenoemde teksten geven een aanleiding om hem een onomwonden voorliefde voor het debatteren toe te schrijven, waarbij zijn katholieke mening de boventoon drijft.

In plaats van te kiezen voor een lectuur die afhankelijk is van de literaire smaak, emoties en wereldbeschouwelijke achtergrond van de lezer in kwestie, zullen we in dit onderzoek opteren voor een imagologische benadering. Stalparts polemische teksten zullen worden onderzocht naar zijn beeld van de contacten tussen vertegenwoordigers van het katholicisme en andere christelijke denominaties. Dergelijke contacten vormden een belangrijk kenmerk van de Nederlandse maatschappij ten tijde van de Noordnederlandse Republiek. Wij zullen de imagologie bovendien met een filologische tekstanalyse combineren om na te gaan hoe in deze teksten een praktische, pragmatische vorm van religieuze tolerantie op het vlak van alledaagse interpersoonlijke relaties, namelijk een “omgangsoecumene” (Frijhoff & Spies 2000: 429), wordt afgebeeld.

De opzet van dit onderzoek moet niet opgevat worden als een poging om Stalparts polemische werken als objectieve historische bronnen aan te zien. Zijn teksten zijn uiteraard partijdig en vertegenwoordigen, binnen het kader van een specifiek literair genre (een polemisch-apologetisch geschrift), het perspectief van een in de Republiek wonende katholieke geestelijke. Wij pretenderen niet dat Stalparts teksten neutraal zijn, of dat ze in hun beeldvorming een objectief beeld van interconfessionele relaties bieden (dat zou in geval van een zeventiende-eeuwse auteur, ongeacht zijn religieuze identiteit, immers onmogelijk zijn). Wat wel voorondersteld wordt, is dat Stalparts teksten een specifiek discours over interconfessionele relaties tijdens de Gouden Eeuw thematiseren. Zonder over de feitelijke juistheid van dit discours te oordelen, kan een analyse ervan behulpzaam zijn voor een beter begrip van wat men in deze periode vanuit een bepaald perspectief en sociale context dacht en voelde over dergelijke contacten.

Deze studie vertrekt vanuit een protestants (gereformeerd)-katholieke dichotomie. Vanuit hedendaags perspectief mag zo’n binair schema weliswaar simplificerend lijken, maar het voordeel ervan is dat het overeenkomt met het perspectief dat door de auteur van het geanalyseerde historische discours, Stalpart van der Wiele, werd uitgedragen. Katholieke auteurs van populaire polemische traktaten in de zeventiende-eeuwse Republiek hadden de neiging om de onderlinge verschillen tussen protestantse denominaties te minimaliseren. Het contrast tussen niet-katholieke groeperingen en het katholicisme werd daarentegen uitvergroot. De diverse stromingen van het protestantisme werden bijgevolg als in wezen vergelijkbare manifestaties van één heretisch impuls geportretteerd. Waar moderne

onderzoekers veel aandacht voor de toenmalige pioniers en woordvoerders van de tolerantie hebben gehad, voor auteurs als Coornhert of Grotius, moet men zich herinneren dat deze namen bij de Nederlandse katholieken van de 16e en 17e eeuw geen bellen deden rinkelen. Een katholieke polemist als Stalpart van der Wiele geeft geen blijk ervan dat hij het werk van Coornhert heeft gekend. Hetzelfde geldt nog sterker voor het publiek dat katholieke polemieken las. Wat deze lezers boeide was veeleer een apologie van het katholieke geloof, die gegoten werd in de aantrekkelijke, realistische literaire vorm van een *how-to* van contacten met een ‘doorsnee calvinist’ in wie zij een buurman of bekende herkenden.

Een katholiek-calvinistische dichotomie zal als gevolg ook het perspectief in dit onderzoek domineren. Dat wil niet zeggen dat de thema van de houding van het Nederlands 17e eeuws katholicisme tegenover de godsdienstige tolerantie uitgeput raakt. Hiervoor is echter een vervolgstudie nodig.

2. Inkadering van het onderzoek

Met de bovenstaande constatering begeeft dit onderzoek zich op het terrein van de imagologie. Hoewel de literaire imagologie als doel heeft de bestudering van “[...] the origin and function of characteristics of other countries and peoples, as expressed textually” (Beller 2019), bestaat er geen bezwaar tegen de toepassing van een imagologische methode om de beeldvorming over geloofsgroepen in het heden of verleden te bestuderen. De methodologie die door Leersen (2019) voor de imagologie werd ontwikkeld, zal daarom in dit onderzoek op de bestudering van beelden van interreligieuze contacten tussen katholieken en protestanten in de Gouden Eeuw aan de hand van Stalparts teksten worden toegepast. Tot de voorstellingen die zullen worden bestudeerd, behoren zowel auto-images (beelden van de eigen geloofsgemeenschap) als hetero-images (beelden van andersgelovigen). Een handig theoretisch middel waarvan gebruik zal worden gemaakt, is bovendien het onderscheid tussen *spected* en *spectant* (Leersen 2019).

De kritische analyse van stereotypen, met name over een andere sociale groep (hetero-images), vormt een belangrijk aspect van de bestudering van religieuze polemische teksten uit de Nederlandse Gouden Eeuw. Een pionierswerk op dit gebied is de studie door Buitendijk (1942). Omdat stereotype voorstellingen van protestanten door katholieke auteurs en *vice-versa* voor de Gouden Eeuw al relatief goed onderzocht zijn, zullen wij in deze bijdrage in plaats van op geloofsgroepen focussen op literair verbeelde interacties tussen hun leden, met name op de manifestering van tolerantie en co-existentie op het vlak van alledaagse contacten. Het belang van een onderzoek hiernaar blijkt uit Willem Frijhoffs stelling dat “[...] works on the idea of toleration, on intellectual refugees in Holland or their writings and on the defence of freedom of thought are common, but those

on the everyday practice of toleration between the people of Holland are rare” (Frijhoff 2002: 39). In deze bijdrage wordt een poging gedaan om die lacune aan de hand van een bescheiden casestudy deels in te vullen.

Polemische literatuur leent zich, onder voorbehoud dat men de genrekenmerken in acht neemt, goed voor een imagologisch onderzoek. Zo levert bijvoorbeeld Martínez Luna (2018) een voorbeeld van een recente studie waarin een imagologische methodologie gehanteerd werd in een onderzoek op basis van politieke polemische literatuur (onder meer pamfletten) om stereotypen over Spanje in de zeventiende-eeuwse Republiek in kaart te brengen.

De *Rr* en het *Ek* zijn allebei persuasieve teksten die qua vorm, structuur, functie en inhoud veel overeenkomsten vertonen met pamfletliteratuur. Beide werken laten zich overigens vanwege hun hybride samenstelling en omvangrijke lengte moeilijk in het traditionele genresysteem plaatsen. Ze bevatten afwisselend poëzie en proza (*Rr*) of enkel poëzie (*Ek*). De *Rr* heeft de vorm van een dialoog tussen twee gesprekspartners van verschillende religieuze opvattingen, en is volgens Polman (1938: 99–101) een bewerking van een anoniem pamflet, *Den verdoolden buyrman wederom gheroupen totte waere kennisse van 't Goddelike woort ende de oprechte Kerck* (Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1624). Het *Ek*, een “polemische zangbundel” (Polman 1938: 20) volgt een *silva rerum* formule, geconcretiseerd in de metafoor van een apotheek die allerlei heilzame ‘remediën’ tegen protestantse geloofsopvattingen biedt.

Stalparts twee hierbovengenoemde teksten worden door literatuurwetenschappers gewoonlijk geassocieerd als polemieken, maar zij kunnen evenwel bij de apologetiek worden ondergebracht. Beide termen worden door Van Gennip (2014: 57, 59–60) omschreven. Polemieken is “een vorm van agressieve redevoering om het geloof te verdedigen tegenover confessionele tegenstanders”; apologetiek “wordt begrepen als een vorm van geloofsverdediging, die met name bedoeld was om het geloof te consolideren bij de eigen katholieke achterban” (Van Gennip 2014: 59). De *Rr* is gegoten in de vorm van een twistgesprek, en ook in het *Ek* komen elementen ervan voor. Tegelijkertijd ontleen beide teksten hun inhoud aan de apologetiek, meer bepaald aan de controversetheologie (zie omschrijving bij Van Gennip 2014: 58). Uitvoerig speurwerk naar de bronnen van de *Rr* op dit gebied, en in het bijzonder in de controverse geschriften van Robertus Bellarminus, Leonardus Lessius en andere rooms-katholieke schrijvers van de contrareformatie, werd door Polman uitgevoerd. Het *Ek* werd tot op heden in dit opzicht niet ontsloten, maar een vergelijkbaar resultaat laat zich vermoeden. Dat de *Rr* de indruk wekt van een tekst die door katholieken in eigen kring werd gelezen “ter bevestiging van de eigen confessionele identiteit” werd door Van Leeuwen (2000: 49) gesignaleerd; hetzelfde kan makkelijk van het *Ek* worden gezegd.

3. Imago van de *Roomsche reijs* en het *Extractum catholicum* in de oeuvre van Joannes Stalpart van der Wiele

Een belangrijk onderdeel van een imagologisch onderzoek (in het kader van de literaire receptie-studie) is de analyse van het imago van het werk van een bepaalde schrijver onder het publiek in bijvoorbeeld een specifiek land. Ook het oeuvre van een auteur of een deel ervan kan een eigen imago of specifieke uitstraling bij lezers en literaire critici hebben. Onderzoek kan dit beeld bevestigen, maar ook veranderen of nuanceren. Het imago van Stalpart als schrijver werd met name in verband met zijn liederen onderzocht door van Leeuwen (2000: 20–29). Hieronder zal het beeld van Stalparts twee polemische teksten bestudeerd worden in verhouding tot de rest van zijn oeuvre.

Een eerste algemene opmerking is dat de polemische werken van de rooms-katholieke dichter en pastoor in veel mindere mate dan zijn gedichten de aandacht van de critici hebben getrokken. Zijn twee belangrijkste werken op dit gebied, de *Rr* en het postuum uitgegeven *Ek*, bevestigen dit oordeel. Van geen van deze boeken is een moderne editie voorhanden, terwijl van Stalparts liederen wel degelijk een aantal fatsoenlijke moderne edities bestaan, die zowel een wetenschappelijk als populariserend karakter hebben.¹ Het hoogtepunt van de populariteit van Stalparts poëzie onder lezers valt in de vijftiger en zestiger jaren van de twintigste eeuw, en dus nog vóór de ontzuiling en versnelling van het seculariseringsproces in Nederland en België. Na deze periode neemt de belangstelling voor zijn poëzie af. Op enkele belangrijke uitzonderingen na worden de polemische teksten van de Delftse priester-dichter door de samenstellers van moderne bloemlezingen over het hoofd gezien. Tot die uitzonderingen behoort een evergreen als *'t Gauwe miertje* dat door onder meer Gerrit Komrij (1998: 44–47) in zijn bloemlezing is opgenomen, of het polemisches gedicht *Vierde dosis. Vader Koen* (eveneens als het voorgaande afkomstig uit het *Ek*) dat in de bloemlezing van van Ton van Strien en Els Stronks een plaats heeft gekregen (Van Strien & Stronks 1999: 49–50).

De polemische teksten in het oeuvre van Stalpart van der Wiele zijn in wetenschappelijk opzicht veel minder bestudeerd. Een zoektocht op BNTL levert bijvoorbeeld voor beide werken geen treffers op. De *Rr* werd wetenschappelijk door Pontien Polman OFM (1938) onderzocht, maar sindsdien is op dit gebied, met uitzondering van een enkel artikel door Charles van Leeuwen (2000), stilte gevallen. *Ek* blijkt nog minder succes bij wetenschappers te hebben gehad, want er bestaat tot nu toe überhaupt geen monografie die eraan gewijd is. Dit staat in wezenlijk contrast met het wetenschappelijke onderzoek naar de liederen van

¹ Hier kunnen achtereenvolgens Stalpart van der Wiele 1920, 1941, 1954, 1960, 1967 en 1968 worden genoemd.

deze auteur, wellicht kwantitatief niet imposant maar het getuigt wel van een blijvende belangstelling voor dit deel van Stalparts oeuvre. Als meest recent voorbeeld geldt de magistrale studie van Charles van Leeuwen (2000).

De *Rr* en het *Ek* komen elders in de literairwetenschappelijke literatuur wel voor, maar ze worden als het ware overschaduwd door zijn imposante productie als auteur van bijna duizend religieuze liederen. De *Rr* en *Ek* werden wel genoemd in een aantal studies over liedboeken en muziekgeschiedenis (Veldhorst 2008; Grijp e.a. 2001: 232–238), over interconfessionele religieuze polemieken (van Genip 2014: 366) en over religie en literatuur in een stedelijke context (Polkowski 2012: 316–321).

De betrekkelijk zwakke stempel die de *Rr* en het *Ek* in het imago van het oeuvre van Stalpart van der Wiele hebben nagelaten, vormt de aanleiding voor het tweede doel van dit onderzoek. Een imagologische studie zou nieuwe of tot nu toe gemarginaliseerde aspecten van Stalparts werk aan het licht kunnen brengen om zijn oeuvre in een ander daglicht te stellen. Tot de aspecten die in de kritische discussie rondom Stalparts werk tot dusver bijna nooit ter sprake zijn gekomen, behoort ongetwijfeld het feit dat hij – hoewel hij als een felle polemist werd bestempeld – een naar maatstaven van tijd en plaats gemeten relatief tolerant, tot vreedzame co-existentie neigend model van interconfessionele verhoudingen vertegenwoordigde.

4. Katholicisme in de Noord-Nederlandse Republiek

4.1. Tolerantie

Tolerantie wordt tegenwoordig door religieuze leiders als een belangrijk streefdoel in oecumenische contacten tussen christelijke kerkgemeenschappen gezien. Vanuit katholiek perspectief is deze term tegenwoordig echter niet vanzelfsprekend want ‘tolereren’ wordt soms een moreel minimalisme (vgl. Jan Pawel II 1999: 746) en soms relativisme of permissivisme (Kaucha 2013) verweten. Ook in de literatuur- en cultuurwetenschap, met name op het terrein van *Ideengeschichte* en imagologische studies wordt de tolerantie (en haar keerzijde, de intolerantie) als een belangrijk begrip gezien.

De betekenis van de term ‘tolerantie’ heeft een historische evolutie meegemaakt, maar hieronder zal hij gehanteerd worden in de betekenis die eraan werd gegeven in de vroegmoderne periode (Beller). Tolereren moest in de zestiende of zeventiende eeuw niet gelijk worden gesteld met accepteren of respecteren (Van der Lem 2006: 27), dit in tegenstelling tot verschillende moderne noties van tolerantie (zie Kaucha 2013). Tolerantie is nauw verbonden met haar tegendeel, intolerantie. Walsham stelt dat intolerantie (en in het verlengde hiervan het vervolgen

van andersdenkenden) in het vroegmoderne Europa als een deugd (*charitable hatred*) werd gezien (Walsham 2006: 2). De zeventiende-eeuwse Republiek was een van de Europese landen die naar de toenmalige maatstaven een toonbeeld van religieuze tolerantie waren; ook het huidige culturele zelfbeeld van Nederland wordt door deze traditie beïnvloed (Mijnhardt 2010: 109).

De maatschappelijke positie van de katholieken in de Republiek is onderwerp van talrijke studies geweest.² Hoewel er vlak na de Opstand sprake was van onverhulde vijandelijkheid en geweld tegenover de katholieken, met name de geestelijkheid (zie Rogier 1947, I: 494–495), ontstond er in de eerste decennia van de zeventiende eeuw een systeem van veeleer juridische repressie dat onder meer een wettelijk verbod inhield op essentiële rooms-katholieke religieuze praktijken, zoals bijvoorbeeld het opdragen van de mis (Rogier 1947, I: 458; Van Deursen 1992: 324–328). Corrupte ambtenaren dwongen katholieken tot het betalen van steekpenningen (de zogenaamde ‘recognitiegelden’); in ruil hiervoor tolereerden zij katholieke religieuze praktijken (Rogier 1947, I: 462–473; Frijhoff & Spies 2000: 380). Ondanks de stelselmatige marginalisering van de katholieke gemeenschap kan worden opgemerkt dat “[...] Holland’s Roman Catholic faithful not only survived but persevered and flourished in the late sixteenth and early seventeenth centuries” (Kooi 1995: 78).

Het begrip ‘tolerantie’ moet met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd. Volgens Charles H. Parker is *toleration* slechts in beperkte mate toepasbaar op de situatie in de Republiek omdat het louter “a respite from persecution” (Parker 2018: 3) zou betekenen. Voor zover inderdaad sprake kan zijn van tolerantie, impliceerde zij volgens dezelfde historicus “a condition of religious coexistence characterized by both antagonism and concord, along with the power of the state to manage the public space” (Parker 2018: 3). De neutrale term co-existentie zou volgens Parker beter zijn om het status van de katholieken in de Republiek te bepalen (Parker 2018: 11–12). Parkers definitie (en afkeur) van het begrip ‘tolerantie’ lijken toch te zeer beïnvloed te zijn door de moderne connotatie van deze term (als acceptatie). Toch blijft het begrip ‘tolerantie’ in de strikte zin van het woord (als dulden van en co-existeren met iets wat als kwaad wordt ervaren) een nuttig referentiekader om een discussie over interconfessionele relaties te voeren. Hiervan getuigen andere recente historische studies over de Republiek, bijvoorbeeld door Benjamin J. Kaplan (2019). Om die reden zal deze term hieronder in de bovengenoemde betekenis worden gehanteerd.

² Tot de belangrijkste oudere studie op dit gebied behoort die van Rogier 1947; zie ook Frijhoff & Spies 2000: 375–392; een veelzijdige analyse wordt gegeven door Parker 2018; voor een recente bibliografie zie Kaplan 2019: 14, noot 33.

4.2. Omgangsoecumene

Tijdens de Nederlandse Gouden Eeuw kwamen alledaagse contacten tussen katholieken en vertegenwoordigers van protestantse denominaties, die alle kente-kens van een vreedzame “co-existentie” (Parker 2018: 11–12) hadden, veelvuldig voor. De toenmalige bezoekers aan de Lage Landen, waaronder ook katholieken, erkenden de noodzaak (of vanuit een ander perspectief, de onvermijdelijkheid) aan dergelijke contacten. Cardinaal Guido Bentivoglio (1579–1644), de pauselijke nuntius in de Habsburgse Nederlanden tussen 1607 en 1615, merkte op dat er tussen katholieken en protestanten in de Republiek dankzij gemengde huwelijken en zakelijke contacten hechte maatschappelijke banden bestonden. Een voordeel hiervan, aldus Bentivoglio, was dat het katholicisme in de Republiek meer dan in de andere protestantse landen van Europa getolereerd werd:

[...] en schier een yder sich begevende tot de koophandelinge, soo is de gemeynschap altoos groot geweest van de koopmanschappen, en van de maegschappen tusschen de ketters en de Roomsche gesinden. In voege, dat de verbintnisse van 't bloedt, vele vereenigt heeft in liefde, en de gelegentheyt van de koopmanschap, vele anderen in de voordeelen: ende door dese wegen, heeft de Roomsche Catholijcksche Godtsdienst, gevonden eenige verdragelijke oogluycinge in de verborgen oeffeninge, en die schier gesloocken is, in de welke het noot-saeckelijck is geweest in die gewesten, datse onderhouden wiert (Bentivoglio 1648: 252; voor hetzelfde fragment in het Italiaans zie Bentivoglio 1636: 163–164).

Het bestaan van dergelijke contacten heeft sinds enige tijd de aandacht van historici getrokken. Willem Frijhoff noemde dit verschijnsel “omgangsoecumeniciteit” (ecumenicism of everyday relations) en “interconfessional conviviality”, wat als een informele, vreedzame co-existentie tussen vertegenwoordigers van verschillende godsdiensten kan worden opgevat (Frijhoff 2002: 40, zie ook Frijhoff 1983: 435). Alexandra Walsham, een Britse historica van het vroegmoderne katholicisme, wijst erop dat de factoren die een soortgelijke ‘omgangsoecumeniciteit’ mogelijk maakten, van even groot belang zijn. Paradoxaal genoeg was “boundary-building [...] a pre-requisite for peaceful coexistence and [...] toleration depended, counter-intuitively, on the erection of literal and figurative boundaries between those who practised it at the grassroots” (Walsham 2016: 25). Alledaagse tolerantie kon dus voordeel halen uit de afbakening van de eigen identiteit. Voorbeelden van dergelijke *boundary building* door Nederlandse katholieken omstreeks 1650 worden door Frijhoff en Spies besproken (2000: 386). Deze onderzoekers onderschrijven echter de hypothese dat de afstand tussen katholieken en protestanten in de loop van de zeventiende eeuw groeide, wat contacten – zoals die door Bentivoglio genoemd worden – bemoeilijkte. Toch sloot men alledaagse contacten om pragmatische redenen en omwille van menselijke solidariteit niet uit (Frijhoff 2002: 40). De mate waarin dergelijke contacten plaatsvonden, varieerde sterk naargelang plaats en tijd.

Het concept van omgangsoecumeniciteit levert naast het begrip tolerantie nog een ander referentiekader om het beeld van interconfessionele contacten in zeventiende-eeuwse teksten kaart te brengen. Gekoppeld aan *boundary building*, zal deze term toegepast worden in de analyse van Stalparts teksten.

5. Imagologische analyse van beeldvorming over interconfessionele verhoudingen in de *Roomse reijs*

De *Roomse reijs* (voluit: *Roomse reijs. T'zamen spraeks-gewijs tusschen Pieter de Reijser ende Abacuk fijnen broeder*, afbeelding 2) behoort tot de vroegere werken van Stalpart van der Wiele, die nog tijdens zijn leven gepubliceerd werden. Dit boek werd in 1624 door Janszoon Scheffer in 's Hertogenbosch gedrukt. De protagonisten van de polemische dialoog, waaruit de tekst hoofdzakelijk bestaat, zijn Pieter, een katholieke man die op het punt staat om op bedevaart te

Afbeelding 2. Titelblad van de *Roomse reijs* van Joannes Stalpart van der Wiele; bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, KW 2111 C 9

gaan, en een orthodoxe calvinist, Abacuk (Habakuk). Beiden vertegenwoordigen eerder types dan realistische karakters. Bovendien treedt er nog een allegorische instantie (“Redelyck Bescheydt”) op, die na elk hoofdstuk een conclusie in dichtvorm formuleert. De publicatie van de *Rr* situeert zich in de context van de viering van het jubeljaar van 1625 toen pelgrims op uitnodiging van paus Urbanus VIII naar Rome trokken om een aflaat te verdienen (van Leeuwen 2000). De chronologie van de bedevaartsreis, waarover in de tekst verteld wordt, is door Polman echter als uiterst onrealistisch bestempeld (Polman 1938: 35).

5.1. Drempeldicht

Aan het begin van de *Roomse reis* staan een aantal drempeldichten, waaronder één ondertekend door de verder onbekende G. Balemus en getiteld *Uytroup tot de Koopers ende Lezers van de Roomse Reis Petri Reiserii*. Dit in de conventie van de uitroep van een boekventer geschreven gedicht, is tot op heden nauwelijks bestudeerd (zie Polman 1938: 25–26 voor een korte bespreking). Volgens Polman is het plausibel om aan te nemen dat Stalpart de auteur was van deze en andere drempeldichten in de *Rr* (Polman 1938: 25). Op basis van stilistische overeenkomsten met Stalparts andere werken, kan men tegenwoordig ook concluderen dat hij vermoedelijk de auteur ervan is geweest.

De *Uytroup* speelt zich af op een marktdag in een doorsnee Nederlandse stad:

Komt te marckt! En koopt dit bouckje,
Om te lesen in een houkje
Wel geseten, wel bedacht,
Al die na de waerheid tracht.
Komt te marckt! Ghy catholiken,
Die Calvijn wilt deur sien strijcken,
Die een korte claere proef
Leeren wilt van uw' geloof.
Komt te marckt! Ghy fijne luyden,
Hooft u hier den Text beduyden;
Ziet hier claerder als den dag,
Hoemen te geloven plag (Stalpart van der Wiele 1624: ***4r–*** 4v).³

De boekventer biedt de *Rr* zowel aan katholieken als protestanten aan. De zeventiende-eeuwse Republiek kan vanuit dit oogpunt gezien worden als een vrijmarkt met ruimte voor diverse, wedijverende opvattingen, waar kopers met een verschillende confessionele achtergrond kiezen wat zij willen horen of lezen. In werkelijkheid zou zo'n stem anno 1624 in een Noord-Nederlandse stad, zoals

³ De oorspronkelijke spelling werd hier en in de navolgende citaten uit Stalparts werken ongewijzigd gehanteerd, maar de interpunctie en hoofdlettergebruik werden aangepast aan de huidige spelnormen.

bijvoorbeeld Delft waar Stalpart woonde, wegens het bestaan van antikatholieke juridische maatregelen (zie Rogier 1947, I: 447, 457) niet toegelaten zijn. Dit beeld mag daarom in dit opzicht geïdealiseerd worden genoemd – een uiting van wat katholieken wellicht zouden wensen maar wat in de Republiek niet toegestaan was.

Het imago van het interconfessionele landschap van de Republiek dat in het gedicht wordt gepresenteerd, beantwoordt aan een katholiek-protestantse (en voornamelijk katholiek-calvinistische) dichotomie. Verschillende, zelfs onderling concurrerende protestantse denominaties worden als het ware samengesmolten (bijvoorbeeld arminianen en gommaristen, Stalpart van der Wiele 1624: ***5v), wat via het concept *boundary building* verklaard kan worden. Om de identiteit van de katholieke gemeenschap te versterken, had het wel zin voor een katholieke auteur om met name de theologische verschillen ten overstaan van protestantse denominaties in het algemeen te benadrukken. Toch valt er een zekere diversiteit aan de constructie van het confessionele landschap te bespeuren, hoewel over belangrijke geloofsverschillen en conflicten tussen protestantse denominaties (zoals de vervolging van arminianen na 1619) niets gerept wordt.

Het publiek dat door de ik-figuur wordt aangesproken, onderhoudt dagelijkse contacten met protestanten (die in dit fragment juist “puriteinen” worden genoemd):

Komt all’ t’saem die u geneeren,
Die van dag te dag verkeren
Mette hooge sprekers moet
Van het puritains gebroedt (Stalpart van der Wiele 1624: ***4r–*** 4v).

Contacten met andersgelovigen behoren in dit beeld tot de alledaagse routine. Deze ontmoetingen vinden bovendien, zoals verderop zal worden beschreven, in verschillende publieke ruimten plaats: op straat, in een stad of dorp, onderweg. Dat katholieken met andersgelovigen omgaan, wordt overigens door de ik-figuur zonder enige verontwaardiging vermeld. Deze co-existentie werd door de auteur van de *Uytroep* op een neutrale, zelfs humoristische manier vertoond, wat suggereert dat ze als normaal en niet uitzonderlijk werd ervaren.

Een *auto-image* van katholieken wordt niet expliciet geformuleerd. Katholieken zijn aan het gezichtsveld onttrokken; alleen het neutrale ‘men’ laat het bestaan van een katholieke spectant vermoeden. Het gedicht biedt daarentegen een tamelijk complex *hetero-image* van het calvinisme. Dit beeld is toegespitst op discoursen eerder dan op personen. Het *hetero-image* kan als gevolg best beschreven worden als het beeld van het katholicisme onder calvinisten gezien door de ogen van een katholiek. Een aanzienlijk deel van dit *hetero-image* bestaat namelijk uit een soort spiegelbeeld: een op ironische toon opgesteld verslag van het gangbare discours over het rooms-katholicisme uit de mond van calvinisten (preken van dominees worden expliciet genoemd, maar ook de uitspraken van gewone burgers). Een onderwerp dat veel aandacht krijgt, is de protestantse kritiek op heiligenverering, bedevaarten en het primaat van de paus:

Hoe men daer [d.w.z. in calvinistische preken] op Afgoddist,
 Hoe men daer op Antichrist.
 't Afgodisten, 't schelden, 't schenden,
 't Antichristen⁴ neemt geen ende.
 Eer sy hem die best uyt voer
 Op de Babyloonsche hoer:
 “Wee de munn'cken, wee de paepen!
 Wee de valsche Baals knaepen!
 Wee d' autaren, wee de mis,
 Wee die niet geseeft en is!
 Wee die voor den Heer der Heeren
 Schimmen smeecken, graven eeren,
 Doodd' aenroupen, bevaerd't gaen.
 Romen heeft de rest gedaen...” (Stalpart van der Wiele 1624: ***4r–***4v).

Het gedicht toont een beeld van de Noord-Nederlandse maatschappij waarin een dergelijk discours onder alle sociale groepen voorkomt:

Aldus schrijftmen: pen en bouk
 Zijn vervult met deze vlouk.
 Hier mee spelen de scholieren,
 Hier mee scheren de barbieren,
 Hier mee weeftmen, hier mee schier
 Drincktmē al 't gesmuickte bier.
 Aldus hoordtmē oock de luyden,
 Onder-weeg de Text beduyden,
 Aende taeffel, op de banck.
 Dit's de kouckouck eene sanck.
 Dorpen, steden, binnen, buyten,
 Marckten, beursen, wagens, schuyten,
 Zingen all' op deze maet,
 Praeten niet dan deze praet (Stalpart van der Wiele 1624: ***5r–***5v).

Het imago van interconfessionele contacten dat uit de *Uytrop* blijkt, wordt gekenmerkt door de alomvertegenwoordigheid van een niet- (en zelfs anti-) katholiek discours in de publieke sfeer. Dit discours past goed binnen het confessionaliseringproces, waarin het trekken van scherpe grenzen tussen de eigen geloofsgemeenschap en andersgelovigen voorop stond. Werden onderlinge contacten hierdoor beïnvloed? Opvallend genoeg stond dit discours niet in de weg van sociale contacten die uit noodzaak ontstonden – op reis (in een trekschuit of wagen), in de koophandel (markt, beurs), met buurlieden op straat of in een taverne (aan tafel, op de bank). Het gedicht verzwijgt of katholieken in deze situaties zich herkenbaar maakten (of wilden maken), maar de alomvertegenwoordigheid van zo'n discours nodigde zeker niet uit tot het uitdragen van de eigen identiteit en geloofsopvattingen.

⁴ “Afgodisten” en “antichristen” (ww.) zijn twee neologismen, die ook elders in Stalparts teksten voorkomen.

Wat de overdracht van religieuze ideeën betreft, is het imago van interconfessionele contacten ronduit negatief. Protestantse geloofsopvattingen worden als “swart regael” (rattenkruid) of “Noijons cicuit” (vergif uit Noyons, geboorteplaats van Johannes Calvijn) bestempeld. Dit behoort eenduidig tot *boundary building*. De oplossing voor een katholiek die toevallig iets van dergelijk “vergif” had ingenomen is, volgens de tekst, om een geestelijk-intellectueel antidotum te zoeken en het geadverteerde boek, de *Rr*, te lezen (Stalpart van der Wiele 1624: ***5v). Calvinisten worden echter nergens als mens of persoon veroordeeld, en er wordt evenmin gesuggereerd dat anti protestants geweld, uit welke motieven dan ook, een oplossing kan zijn.⁵ Ook laat het gedicht geen beeld zien van geweld van calvinistische kant tegenover katholieken.

Is er sprake van tolerantie? Ongetwijfeld wel, hoewel dit bij Stalpart geen tolerantie ten opzichte van de voor hem onaanvaardbare theologische noties (zo’n houding was hem vreemd) was maar een houding van vriendelijke co-existentie met de personen die deze ideeën uitdroegen, een omgangsoecumeniciteit. De katholieke *spectant* tekent een beeld van verbale en sociale pressie, maar de maatschappelijke ruimte blijkt breed genoeg om naast andere groeperingen ook de katholieke gemeenschap onderdak te bieden, hoewel de leden ervan niet meer het dominante discours beheersen. De actieve houding van de ik-figuur, een boekventer, wekt daarentegen de suggestie dat katholieken geen kans moeten laten schieten om het katholicisme, ongeacht de negatieve houding van een luidruchtige groep andersgelovigen, te verspreiden. De oplossing die tussen de regels door aan lezers gesuggereerd werd, weerspreekt het idee dat katholieken zich achter de grenzen van een eigen gemeenschap zouden moeten opsluiten. *Boundary building* werd echter noodzakelijk geacht om de eigen identiteit binnen eigen kring te verstevigen en in contacten met andersgelovigen te bewaren.

5.2. Hoofdstekst

Een in meer detail uitgewerkt literair beeld van omgangsoecumeniciteit vinden wij in een proza-inleiding (de *Korte voor-reden des auteurs*) en in de dialoogpartijen van de *Rr*. De fictionele inkleding van de *Rr* houdt in dat de gesprekspartners van de dialoog elkaar kennen en met elkaar in debat willen gaan. In de *Korte voor-reden* spreekt de katholieke Pieter de calvinist Abacuk als zijn “sonderlingen vrint” aan (Stalpart van der Wiele 1624: ***2r), wat van meet af aan de sfeer van informele contacten oproept. De inhoud van de *Rr* wordt in de *Korte voor-reden* gepresenteerd als het verslag van een gesprek dat Pieter en Abacuk onlangs hebben gehad. Het stereotype personage van de calvinist (Abacuk) heeft de kenmer-

⁵ Zoals Judith Pollmann argumenteerde, verzetten de Nederlandse katholieken zich niet actief tegen het protestantisme vanwege een intellectuele en theologische houding die de heterodoxe opvattingen vooral als een zaak van het individu (een morele kwestie) beschouwde (zie Pollmann 2006).

ken van een cholericus die geen debat zonder emotie kan voeren. Een gedrukte tekst zou hem, aldus Pieter, in de gelegenheid stellen om zijn argumenten “met wat meerder stade ende minder beroerte” te overwegen. Het gedrukte woord zou zich namelijk beter lenen tot reflectie dan een “kijf-lustighe disputatie” (Stalpart van der Wiele 1624: ***2v). Pieters houding als disputant is echter niet geheel onbaatzuchtig want hij geeft toe met Abacuk “zo veel uyren” te hebben versleten in de hoop dat zijn woorden “een klein beginselken van de gewenschte vrucht” (Stalpart van der Wiele 1624: ***2r) bij deze tweede zouden opwekken of, met andere woorden, dat zijn gesprekspartner toch van standpunt zou veranderen. Men kan uit de conclusie van de *Korte voor-reden* vernemen dat dit, ondanks de goede hoop van Pieter, (nog) niet gebeurd is.

Zowel de opening als het slot van de dialoog getuigen van omgangsoecumeniciteit. Abacuk refereert naar Pieter als zijn “goeden mede-borgher” (Stalpart van der Wiele 1624: 1). Als inwoners van dezelfde stad hebben zij zakelijke en zelfs collegiale contacten met elkaar:

Beyde borghers, beyde leken;
En van al de rest ghelijck
Buyten geus en catholijck (Stalpart van der Wiele 1624: 8).

Abacuk verwijst naar het “goede gheselschap” in hun sociale kring (Stalpart van der Wiele 1624: 1). De ontmoeting tussen hen vindt bij toeval plaats in een havenstad waar Pieter op scheepsgelegenheid wacht. Abacuc blijkt in het gesprek zo in te gaan dat hij verzucht “Och! oft God gave dat uw’ verwachte voor-winden noch een dagh dry ofte vier mocht vertucken om middelertijt hier van onderlinghe sprekende u de waerheydt aen te wijsen ende u onghelijck te doen erkennen” (Stalpart van der Wiele 1624: 7).

Al in het eerste gesprek vindt de lezer een toespeling op de heersende convivialiteit en dan wel in de letterlijke betekenis van het woord (*convivium* is Latijn voor onder meer een feestmaal). Abacuk, vol ongeloof en tegelijkertijd nieuwsgierig, belooft Pieter een rijke maaltijd als deze hem van de waarheid van zijn geloof weet te overtuigen: “Daer wilde ick wel een bancketjen aen verhooren van twee-mael vijf-en-twintigh guldens” (Stalpart van der Wiele 1624: 7). Zo’n belofte kan gerust gerekend worden tot de conventionele opsmuk van pamfletliteratuur (zie Dingemanse 2008 voor voorbeelden). Toch dringt de conclusie zich op dat als een auteur dergelijke katholiek-protestantse contacten onwenselijk had gevonden, hij nadrukkelijk zo’n fictieve situatie in zijn tekst niet zou hebben vermeld. De katholieke protagonist Pieter wuift het aanbod van Abacuc niet af en, zoals wij zullen zien, zal aan het einde van het gesprek een feestje worden gebouwd.

Het feit dat Pieter zich klaarmaakt om op reis te gaan, wekt de nieuwsgierigheid van Abacuc. Zolang hun gesprek nog uitsluitend over neutrale kwesties gaat (met name de redenen waarom mensen op reis gaan), blijft de toon nuchter

en vriendelijk. Zodra het gesprek echter het katholicisme aanraakt (het vraagstuk van bedevaarten en hun belang voor katholieken), toont de calvinist zijn geïrriteerdheid. Zijn uitingen over katholieke geloofstradities worden ronduit negatief en gaan gepaard met stereotype denigrerende uitingen. Het volgende gespreksfragment kan ter illustratie worden aangehaald. Zodra Abacuk merkt dat Pieter standvastig blijft in zijn verdediging van het katholicisme, probeert hij van onderwerp te veranderen: “Wel laet ons de questie nu laten varen” (Stalpart van der Wiele 1624: 4). In een alledaagse situatie zou dit een goede uitweg zijn om een gesprekspartner de kans te gunnen een potentieel conflictveroorzakende kwestie te ontwijken. Pieter kiest deze uitweg echter niet. Hij benut de kans die Abacuk hem heeft gegeven om verder onverstoord aan te geven welke manier van respectvol discussievoeren hij van zijn gesprekspartner verwacht:

Neen Abacuk: uwe voorgaende manier van spreken maeckt my scrupuleus ende geeft my een nadencken van u de mont wederom te doen openen tot meerder scheldingh ende snoder laster als te voren. Doch op hope van beter, indien ghy immers soo belust zijt om te weten ,t voornemen van mijn reys, ick wil na Romen.

Abac[uc]: Na Romen? Eylieve! Segt my toch tot wat eynde?

Piet[er]: Seer geerne: maer op conditie dat ghy niet beschimpen of beschelden en sult het gheue gy niet en verstaet (Stalpart van der Wiele 1624: 4–5).

Abacuc accepteert deze voorwaarde. Het gesprek wordt vervolgt op een toon die ruig maar vriendelijk mag worden genoemd (Pieter tot Abacuk: “Soo, soo, als een man, gaet vry voort met u snorcken. Maer weet dat ic de spreeuwen niet en slacht om my van een weynigh gheruchts te vervaren”, Stalpart van der Wiele 1624: 6).

Het beeld is niet dat van een academisch debat, maar van een direct, oprecht gesprek dat echter bijna nergens respectloos of denigrerend tegenover de ander is (voor voorbeelden van enige *ad personam* opmerkingen van beide kanten zie Polman 1938: 51).

Dat de protagonisten dezelfde maatschappelijke status delen, werkt ongetwijfeld een vriendelijke meningsuitwisseling in de hand. Het imago dat door Stalpart geconstrueerd wordt, weerspreekt daarom de enkele decennia later (vanaf de tweede helft van de 17de eeuw) prevalerende opvatting dat katholieken in de Republiek “[dienden] contact met gelovigen van andere denominaties [...] zoveel mogelijk te vermijden” (Frijhoff & Spies 2000: 386). In de *Rr* is nog geen bewijs te vinden dat contact tussen katholieken en niet-katholieken vanuit het oogpunt van het katholicisme onwenselijk zou zijn.

Het beeld van de Republiek is dat van een land waarin over theologische kwesties heftig gedebatteerd wordt: “daer van waghens, daer van schuyt // Altijdt vol is van dispuyt” (Stalpart van der Wiele 1624: 7). De indruk die hierdoor gewekt wordt, is dat katholieken onvermijdelijk met andere opvattingen geconfronteerd zullen worden. Het literaire beeld steunt hier en elders op een standaard-

topiek want een debat door vertegenwoordigers van verschillende geloofsgroepen in een toevallige situatie (onderweg, in een schuit, enzovoorts) behoorde tot de typische narratieve schema's van de pamfletliteratuur die ook door katholieke schrijvers werd benut (zie Polman 1938: 29).

De dialoog eindigt met een cordiale uitnodiging van Pieter gericht aan Abacuk om samen een glas wijn te drinken: “Komt gauwe binnen, om met een frischen romer alle voorgaende hevigheid te vereffenen, op dat wy vrinden vergadert sinde, vrinden mogen scheiden ende malkanderen wederom met lief komen te vinden” (Stalpart van der Wiele 1624: 421). Het drinken van een glaasje door disputanten als middel tot verzoening behoort evenwel tot het standaardrepertoire van de Nederlandse pamfletliteratuur (Dingemanse 2008: 253). In de *Rr*, met name in het commentaar van *Redelijck bescheidt* dat het laatste hoofdstuk afsluit, wordt dit motief echter uitgebreid zodat het meer dan een geijkt motief wordt. De wijn die de protagonisten met elkaar gaan drinken wordt hier als niets meer en niets minder afgebeeld dan “een remedy licht en zoet // tegens het Geneefse roet” (Stalpart van der Wiele 1624: 421), of met andere woorden, een heilzaam middel tegen de ketterij, die werkzaam zou zijn waar andere oplossingen mislukken.

De omgangsoecumene krijgt hier de concrete vorm van een feestmaal onder het genot van een glas wijn, wat bij uitstek de beste weg zou zijn om verschillen te neutraliseren en tot verzoening te komen:

Wasser iet wes dan te straf
 Drinckt dat met malkander af.
 End' hier mee zal ik u laten
 Binnen gaen om wat te praten
 Onder 't glaesjen, offer claer
 Noch iets goeds vergeten waer (Stalpart van der Wiele 1624: 431).

Voor de moderne lezer klinkt zo'n idee misschien absurd, maar uit het feit dat de katholieke disputant Pieter – die de sympathie van de auteur heeft – aan dit gebeuren deelneemt, kunnen wij vernemen dat deze uitnodiging toch serieus is, hoewel de toon ongetwijfeld humoristische trekken vertoont.

Toch schuilt er meer achter deze uitnodiging dan uitsluitend gezelligheid. Een feestje biedt immers de gelegenheid om in een uitgelaten sfeer over belangwekkende zaken bij te praten:

Oft God gave dat ghy mede
 Zoo in alles waert te vrede,
 Als ick u hier hoor te sijn
 t'Zaemen-stemmig inden wijn?
 Niet-te-min, wat ist te weten
 Als ghy t'zaemen sijt gezeten
 Vrindelick en zonder gal,
 Wat de wijn uit-werken zal? (Stalpart van der Wiele 1624: 421).

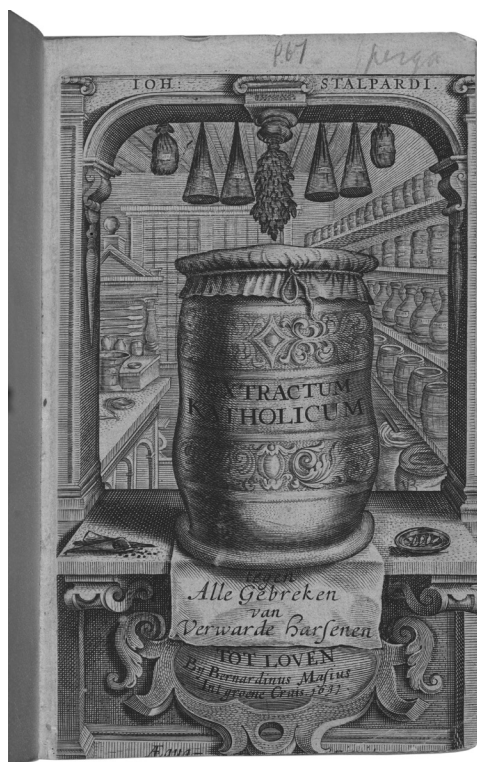
Tot de neveneffecten van interconfessionele contacten in een informele setting onder het genot van een glaasje wijn, wordt ook de bevordering van proselitisme gerekend. Dit voorstel bevestigt de hypothese van Walsham (zie hoger) dat een omgangsoecumene vaak paradoxaal gepaard ging met het bouwen van muren tussen geloofsgemeenschappen. Hier wordt immers, ondanks alle uitgelatenheid, toch wel weer een nadrukkelijk verschil geaccentueerd.

We kunnen dus concluderen dat de *Rr* drie imago's van omgangsoecumeniteit laat zien. Het eerste, dat in de drempeldicht van Balemius en het commentaar van *Redelijk bescheidt* wordt getoond, laat een impressie zien van de Noord-Nederlandse maatschappij na de Opstand. Volgens dit beeld hebben katholieken (die slechts impliciet worden genoemd) met andersgelovigen (protestanten), in allerlei alledaagse situaties contact (op reis, op het werk, in het stads- en plattelandsleven). Hierin worden zij geconfronteerd met een sterk protestants discours. Het tweede beeld, dat we opmerken in de hoofdttekst, toont hoe twee mannen, een katholiek en een protestant, met elkaar vrijuit debatteren én vriendelijke sociale relaties met elkaar onderhouden. Tenslotte biedt de *Rr* een beeld van interconfessionele relaties in een informele, feestelijke sfeer, die paradoxaal een betere gelegenheid tot de bekering van de ander zou bieden dan een louter verstandelijk twistgesprek.

Hoewel de *Rr*, door de lens van de apologetische inhoud bekeken, in principe als een voorbeeld van *boundary building* door katholieken moet worden opgevat, bevat deze tekst in zijn imagologische aspecten talrijke beelden van tolerantie (co-existentie) en maatschappelijke interactie tussen andersgelovigen, die door de *spectant* niet als negatief worden ervaren. Toch verdwijnt de spanning tussen de katholieke en protestantse identiteit zelfs in de meest cordiale relaties niet. Al probeerde Stalpart enerzijds als auteur de identiteit en het zelfbewustzijn van de katholieke gemeenschap in de Republiek te versterken – door deze van apologetische instrumenten te voorzien waarbij hij scherpe grenzen liet trekken – getuigt de literaire vormgeving van de *Rr* anderzijds wel degelijk van de bereidheid tot een omgangsoecumeniteit die gepaard ging met een erkenning dat ‘conviviale’ contacten een vast element zijn van het sociale landschap van de Republiek.

6. Imagologische analyse van beeldvorming over interconfessionele verhoudingen in het *Extractum catholicum*

De *Rr* kan men goed met het *Ek* (volledige titel: *Extractum catholicum, tegen alle gebreken van Verwarde Harsenen*, afbeelding 3) vergelijken. Toont deze tweede tekst een vergelijkbaar beeld van omgangsoecumeniteit? Op deze vraag zal in de onderstaande analyse worden ingegaan.

Afbeelding 3. Titelblad van het *Extractum catholicum* van Joannes Stalpart van der Wiele; bron: Den Haag, Koninklijke Bibliotheek, 789 H 29

De overkoepelende metafoor van het *Ek* is een geestelijke apotheek, een idee dat vermoedelijk ingegeven werd door de *Consolation et réjouissance pour les malades et personnes affligées en forme de dialogue* van de Franse jezuïet Étienne Binet (1569–1639), een werk dat naar het Nederlands als *Apotheke der geestelicker medecijnen, oft Vertrouwinghe ende verheuginghe voor siecke, droeve ende benauwde personen* werd vertaald (Binet 1621, voor Binets werk in de Nederlanden zie Rogier 1947, I: 779). De inhoud van Binets werk werd door Stalpart echter niet nagevolgd. In plaats van geestelijke troost te bieden, richtte de Delftse dichter zich op de apologetiek om via een reeks deels satirische teksten de voornaamste geloofsverschillen tussen het katholicisme en het protestantisme (met name het calvinisme maar ook het mennonitisme) op een populariserende manier uit te leggen.

6.1. Drempeldicht

Net als de *Rr* begint het *Ek* met een aantal inleidende gedichten. Twee ervan (*Operacy van't Extractum Catholicum* door ene “I. Cassianus” en een niet onder-

tekend *Gezang op de Ingredienten van 't Extractum Catholicum*) zijn vermoedelijk, net als het drepeldicht van Balemius, geschreven door Stalpart van der Wiele. Al deze gedichten hebben dezelfde poëtische vorm (octosyllabisch paarsgewijs rijmend vers). De algemene toon ervan, gekenmerkt door humoristische accenten, is evenwel vergelijkbaar en er zijn veel stilistische overeenkomsten aanwijsbaar.

Toch verschilt het *Ek* van de *Rr*: de narratieve situaties die in de *Operacy* en het *Gezang* de revue passeren, bevatten bijna geen toespelingen op alledaagse contacten tussen katholieken en protestanten. Een uitzondering is wanneer in het *Gezang* de katholieke lezers aangemoedigd worden de inhoud van het boek te delen met bekenden die een ander geloof belijden:

Goede luiden! Blijft wat staen;
Sijt ghy, of *hebdy vrinden*,
Die haer hars'nen overlaen
Met quaed' humeuren vinden.
Siet in dese aerde kom
Word u luy aangewesen
Een extract catholicom (Stalpart van der Wiele 1631: XX, cursivering M.P.).

Het imago van katholiek-protestantse relaties dat uit deze passage naar voren komt, suggereert hechte informele sociale contacten tussen beide groepen. Het is bovendien aannemelijk dat door de geadresseerden die aanhangers van protestantse ideeën waren of die dergelijke vrienden en kennissen hadden, niet enkel protestanten bedoeld werden, maar ook bijvoorbeeld mensen die 'van huis uit katholiek' waren maar wiens levensbeschouwing door contacten met andersgelovigen 'geprotestantiseerd' raakte.

6.2. Hoofdstekst

Tot de tekst van een aanzienlijk aantal liederen uit het *Ek* behoort, naast een *auto-image* van het katholieke geloof (maar niet van de figuren van katholieken), een *hetero-image* bestaande uit een reeks vermeende citaten uit een calvinistisch discours. De aanwezigheid van dergelijke passages werd in het inleidende prozastuk (*Gebruyck van 't Extractum Catholicvm*) als volgt verantwoord:

Vorders tot waerschouwing vanden eenvoudigen: als ghy by wijlen gewaer wordt in zommige Lofzangen een uitstekende letter; zoo zuldy weten dat daer mede ontdekt worden de bedurve humeuren daert *Extractum Catholicum* op werkt; wesende anders niet, als een deel ongezonde spreuken, lasteren, nieuwigheiden, calumnien ende spijtigheiden, die by manier van vragen ofte opwerpen, by den sectarisen voorgeslagen, ende in't vervolg vanden lofzangen worden gecorrigeert (Stalpart van der Wiele 1631: X–XI).

Het *hetero-image* werd een 'ziektebeeld', wat de protestantse identiteit in het *Ek* van overduidelijk negatieve connotaties voorziet maar tegelijkertijd even

sterk depersonaliseert. Op één geval na, waarover meer hieronder, komen in het *Extractum catholicum* geen protestantse protagonisten voor.

Een quasi-dialoog tussen de katholieke en protestantse geloofsopvatting wordt echter wel gevoerd, zij het met andere, nog meer eenvoudige literaire middelen dan in de *Rr*. In de liederen uit het *Ek* wordt meestal aan het begin een vraag gesteld die vervolgens vanuit katholiek perspectief wordt beantwoord (*refutatio*), wat aan het geheel het karakter van een quodlibet geeft (een methode die ook in het katechisme voorkwam). Slechts in een enkel geval (*XXVI Dosis. De deuteronom*) worden vraag en antwoord tot een mini-dialoog uitgewerkt:

[Calvinist:] “Hoord hier, papist! dus luydt
Den text van deutronomen”.

[Katholiek:] “Fijn man! wat wiljer uit
Besluiten, t’uwer vromen?”

[Calvinist:] “Besluiten? Dat het pausdom alst
Iet nieus gebiedt, de schrift vervalst” (Stalpart van der Wiele 1631: 87).⁶

De in de tekst gehanteerde aanspreeksvormen geven een ietwat meer persoonlijk aspect aan deze wisselingen. De katholieke ik-figuur wendt zich tot zijn andersgelovige gesprekspartner behalve als “fijn man” (Stalpart van der Wiele 1631: 84) ook als “broeder” (67) of zelfs als “lieve broeder” (121), uitingen die (als ze niet ironisch worden moeten worden opgevat) respect en solidariteit connoteren.

De narratieve mise-en-scène van de liederen in het *Ek* vertoont aanzienlijk minder realistische kenmerken dan dit in de *Rr* het geval was. Het vrijwel enige lied dat een concrete maatschappelijke situatie beschrijft, is de *Vierde dosis. Vader Koen*, waarin een calvinistisch dominee wordt gesatiriseerd (Stalpart van der Wiele 1631: 10–11). Van enige interactie met deze figuur is in de tekst echter geen sprake. De verteller is een passieve *spectant* die met het publiek mee naar Koens preek luistert. De hoofdmoot van Stalparts satire was niet voornamelijk gericht tegen personen zoals de predikant Koen, wiens strijdlustig mimiek in dit lied aan de kaak werd gesteld, maar tegen de voor een katholiek onaanvaardbare theologische ideeën en ermee verbonden praxis (hier onder meer het verwerpen van het celibaat).

Het beeld van katholiek-protestantse contacten in *Ek* is als gevolg hiervan veel armer dan in de *Rr*. Toch kan men een imago van interconfessionele convivialiteit onderscheiden, omdat leden van het publiek de inhoud van het boek met hun kennissen die andersgelovig zijn, zouden gaan delen. Hierdoor staat de *Rr* in Stalparts oeuvre eigenlijk wel alleen als een bijzonder tot de verbeelding sprekend beeld van interconfessionele co-existentie.

⁶ Om de lectuur te vergemakkelijken is de identiteit van de sprekers tussen vierkante haken toegevoegd. Aanhalingstekens zijn aangebracht om de woorden van de sprekers van elkaar te onderscheiden.

7. Conclusie

De doelstelling van een imagologisch onderzoek is niet om na te gaan of het beeld dat in een tekst of discours getoond wordt met de werkelijkheid overeenkomt (Leersen). Dit principe geldt ook voor deze studie over het beeld van katholiek-protestantse relaties in Stalparts twee polemische werken. Hoe kan men zijn beeldvorming over de co-existentie tussen katholieken en protestanten globaal opvatten? Vertegenwoordigde zijn visie in de context van de 17e-eeuwse Republiek een streven naar een ideaal van christelijke naastenliefde die vergelijkbaar kan zijn met wat ook door bepaalde andere religieuze figuren en denkers in verschillende hoeken van het toenmalige confessioneel-ideologische landschap werd uitgedragen? Of verwoordde hij slechts een pragmatische rationalisering van de immers onvermijdelijke contacten in de alledaagse sfeer? Het antwoord laat zich niet eenduidig uit zijn teksten distilleren. In het korte bestek van dit artikel is het bovendien onmogelijk Stalparts notie van religieuze co-existentie, die immers niet expliciet is maar impliciet door literaire beelden wordt geëvoceerd, te vergelijken met meer theoretisch doordachte voorstellen van religieuze tolerantie bij andere auteurs uit dezelfde periode.

Wat wel benadrukt moet worden, is dat Stalparts werk concreet bewijst dat het verlangen naar een vreedzame religieuze co-existentie behalve door de theologen en denkers die bekende protagonisten van historisch onderzoek naar tolerantie zijn, *ook* door een buitenstaander met een ander profiel gedeeld werd. Stalpart was geen “stiefkind van het christendom” (Lindeboom 1973) of *chrétien sans Église* (Kołakowski 1969). Hij behoorde niet tot een elitaire groep van ondogmatische intellectuelen, zoals Coornhert of Grotius. In tegenstelling tot hen, vertegenwoordigde hij een gevestigd kerkelijk instituut. Bovendien was Stalpart binnen het post-Tridentijnse katholicisme geen marginaal verschijnsel, geen heterodoxe rebelfiguur, maar iemand die in zijn theologische opvattingen de orthodoxe mainstream vertegenwoordigde, al waren zijn pastorale ideeën (zoals het gebruik van liederen in de volkstaal) wel degelijk binnen de toenmalige Nederlandse context innoverend.

Als katholieke priester behoorde Stalpart bovendien tot een religieuze gemeenschap die door een reeks politieke ontwikkelingen over enkele decennia haar dominante status in de Noordelijke Nederlanden had kwijtgeraakt. Ongetwijfeld heeft deze opvallende statuswijziging bijgedragen tot een ontluikend besef onder de katholieken dat het aanvaarden van een mate van pragmatische religieuze tolerantie tegenover andersgelovigen niet alleen een noodzakelijke overlevingsstrategie in de pluralistische Noordnederlandse samenleving was, maar dat religieuze co-existentie ook tot voordeel van de katholieken zelf kon strekken. De tolerantiegedachte ontwikkelde zich voornamelijk niet onder de

dominante meerderheid maar onder degenen die verdrukt of gemarginaliseerd waren. Stalpart stond hierin trouwens niet alleen: een andere schrijver uit de katholieke kring die zich in de Lage Landen als een voorstander voordeed van een vorm van omgangsoecumeniteit, was de Antwerpse leek, uitgever en publicist Richard Verstegan (Arblaster 2004: 202). Als auteur toonde Stalpart zich in zijn teksten tolerant tegenover andersgelovige personen, maar zijn tolerantie strekte uiteraard niet tot de theologische ideeën, die hij met de middelen van de polemiek bestreed. Aan Stalpart kan uiteraard verweten worden dat het aanvaarden van interconfessionele convivialiteit situatiegebonden was, maar een oordeel over zijn motieven valt bij gebrek aan tekstueel bewijsmateriaal buiten het bestek van dit onderzoek.

Waar de geschiedenis van de tolerantie in de Lage Landen in het verleden de neiging heeft gehad zich te concentreren op de ideeën van intellectuelen die veelal buiten een geïnstitutionaliseerde kerkgemeenschap actief waren, is het de moeite waard om daarnaast de uitspraken van een vertegenwoordiger van de post-Tridentijnse rooms-katholieke kerk onder de loep te nemen en daarmee het imago van de tolerantie in de Lage Landen in dit aspect aan te vullen. Ook het imago van Stalpart van der Wiele als ‘felle’ polemist verdient een aanvulling. Omdat deze auteur vol overtuiging de kerkelijke leer in zijn teksten overbracht, kan hij ‘fel’ in de betekenis van ‘gepassioneerd’ worden genoemd, maar elke vorm van geweld tegenover de vertegenwoordigers van niet-katholieke geloofsgroepen moet hem worden ontzegd. Hij formuleerde weliswaar geen theoretisch standpunt ten aanzien van de tolerantie als maatschappelijke norm, maar hij kan zonder twijfel binnen de katholieke gemeenschap in de Noordelijke Nederlanden een voorstander van een vorm van praktische tolerantie, een omgangsoecumene, worden genoemd.

Bibliografie

Primaire literatuur

- Bentivoglio, Guido (1648): *Verhael-boecken van den Cardinael Bentivoglio*. Rotterdam: Joannes Naranus (vert. Roelant de Carpentier).
- Bentivoglio, Guido (1636): *Relationi*. Venetia, Marco Ginammi; e ristampa nel 1636.
- Binet, Étienne (1621): *Apotheke der geestelijcker medecijnen, oft vertroostinghe ende verheuginghe voor siecke, droeve, ende benauwde personen*. Antwerpen: Jan Cnobbaert.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1624): *Roomsche reijs. T'zamen spraeks-gewijs tusschen Pieter de Reijser ende Abacuk fijnen broeder*. 's Hertogenbosch: J. Scheffer.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1631): *Extractum Catholicum tegen alle gebreken van verwarde harsenen*. Leuven: B. Masius.

Secundaire literatuur

- Arblaster, Paul (2004): *Antwerp and the World: Richard Verstegan and the International Culture of the Catholic Reformation*. Leuven: Leuven University Press.
- Beller, Manfred (2007): "Perception, image, imagology". In: Manfred Beller & Joep Leerssen (red.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*. Amsterdam: Rodopi, 3–16, laatst geraadpleegd op 9.09.2019 <www.imagologica.eu>.
- Beller, Manfred (2007): "Toleration/intolerance". In: Manfred Beller & Joep Leerssen (red.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*. Amsterdam: Rodopi, 437–441, laatst geraadpleegd op 9.09.2019 <www.imagologica.eu>.
- Brandt, Geeraerd (1730): *Kort verhaal van de Reformatie en Oorlog tegen Spanje in, en ontrent de Nederlanden tot den jare 1600*. Utrecht: Pieter van der Veer, Jan Servaas Bosch.
- Buitendijk, W.J.C. (1942): *Het calvinisme in de spiegel van de Zuidnederlandse literatuur der Contra-Reformatie*. Groningen/Batavia: J.B. Wolters' Uitgevers-Maatschappij.
- Dingemanse, Clazina (2008): *Rap van tong, scherp van pen: literaire discussiecultuur in Nederlandse praatjespamfletten (circa 1600–1750)*. Hilversum: Verloren.
- Frijhoff, Willem, & Marijke Spies (2000): *1650. Bevochten eendracht*. Sdu Uitgevers, Den Haag (tweede druk).
- Frijhoff, Willem (2002): *Embodied Belief. Ten Essays on Religious Culture in Dutch History*. Hilversum: Verloren.
- Frijhoff, Willem (1983): "Katholieke toekomstverwachting ten tijde van de Republiek. Structuur, en grondlijnen tot een interpretatie". *BMGN – Low Countries Historical Review* 98:3, 430–459.
- Grijp, Louis Peter e.a. (red.) (2001): *Een muziekgeschiedenis der Nederlanden*. Amsterdam: Amsterdam University Press.
- Jan Paweł II (1999): *Pielgrzymki do Ojczyzny 1979–1983–1987–1991–1995–1997–1999. Przemówienia, homilie*. Kraków: Wydawnictwo Znak.
- Kaplan, Benjamin J. (2019): *Reformation and the Practice of Toleration: Dutch Religious History in the Early Modern Era*. Leiden: Brill.
- Kaucha, Krzysztof (2013): "Tolerancja". In: Edward Gigilewicz e.a. (red.), *Encyklopedia katolicka*. Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, dl. 19, kol. 833.
- Kołąkowski, Leszek (1969): *Chrétiens sans Église: la conscience religieuse et le lien confessionnel au XVIIe siècle*. Paris: Gallimard.
- Komrij, Gerrit (1998): *In liefde bloeyende*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Kooi, Christine (1995): "Popish impudence: The perseverance of the Roman Catholic faithful in Calvinist Holland, 1572–1620". *Sixteenth Century Journal* 26, 75–85.
- Leerssen, Joep (2007): "Imagology: History and method". In: Manfred Beller & Joep Leerssen (red.), *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: a Critical Survey*. Amsterdam: Rodopi, 17–32, laatst geraadpleegd op 9.09.2019 <www.imagologica.eu>.
- Lindeboom, Johannes (1973): *Stiefkinderen van het christendom*. Arnhem: Gijsbers en Van Loon.
- Martínez Luna, Fernando (2018): *Een ondraaglijk juk: Nederlandse beeldvorming van Spanje en de Spanjaarden ten tijde van de Opstand 1566–1609*. Hilversum: Verloren.
- Mensink, B.A. [1958]: *Jan Baptist Stalpart van der Wiele: advocaat, priester en zielzorger 1579–1630*. Bussum: Brand, z.d.
- Mijnhardt, Wijnand (2010): "A tradition of tolerance". In: Emmeline Besamusca & Jaap Verheul (red.), *Discovering the Dutch. On Culture and Society of the Netherlands*. Amsterdam: Amsterdam University Press, 109–119.

- Parker, Charles H. (2008): *Faith on the Margins. Catholics and Catholicism in the Dutch Golden Age*. Cambridge, Mass./London (UK): Harvard University Press.
- Polkowski, Marcin (2012): *A Struggle for Survival. The Continuity of Catholic Religious Literature in Holland: The Example of Delft (1450–1650)*, Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Pollmann, Judith (2006): “Countering the reformation in France and the Netherlands. Clerical leadership and Catholic violence, 1560–1585”. *Past and Present* 190, 83–120.
- Polman, Pontien (1938): *Stalpart en zijn “Roomsche reijs”*. Tilburg: Henri Bergmans N.V.
- Porteman, Karel, & Mieke B. Smits-Veldt (2016): *Een nieuw vaderland voor de muzen. Geschiedenis van de Nederlandse literatuur 1560–1700*. Amsterdam: Bert Bakker.
- Rogier, Lodewijk J. (1947): *Geschiedenis van het katholicisme in Noord-Nederland in de 16e en de 17e eeuw*. 3 delen. Amsterdam: Urbi et orbi.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1941): *Gulden jaars feest-dagen: (Heiligen der Nederlanden) 1 januari–1 juli*. Ingeleid door Anton van Duinkerken. Amsterdam: De R. K. Boekcentrale.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1960): *Madrigalia*. Met inleiding en aantekeningen van M.C.A. van der Heijden. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1954): *Poëzie*. Gekozen en ingeleid door C. Eggink, J.C. Bloem & A.L. Sötemann. Haarlem: Tjeenk Willink.
- Stalpart van der Wiele, Joannes (1920): *Zijn leven en keur uit zijne lyrische gedichten*. Uitgegeven door G.J. Hoogewerff. Bussum: Brand.
- Stalpart van der Wiele, Johannes [1967]: *Bloemlezing*. Met inleiding en aantekeningen van M.C.A. van der Heijden. Zutphen: Thieme, z.d.
- Stalpart van der Wiele, Jan Baptist (1968): *Guldejaar Ons Heeren Jesu Christi op alle de zonnen-dagen des jaers*. Ingeleid en van aantekeningen voorzien door B.A. Mensink m.m.w. J.A. Böhmer. Zwolle: Tjeenk Willink.
- Van der Lem, Anton (2006): “Tolerantie”. In: Wim van Noort & Rob Wiche (red.), *Nederland als voorbeeldige natie*. Hilversum: Verloren.
- Van Deursen, Arie Th. (1992): *Mensen van klein vermogen. Het ‘kopergeld’ van de Gouden Eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Bert Bakker.
- Van Gennip, Joep (2014): *Controversen in Context. Een comparatief onderzoek naar de Nederlands-talige controversepublicaties van de jezuiteten in de zeventiende-eeuwse Republiek*. Hilversum: Verloren, 57–60.
- Van Leeuwen, Charles (2000): “Van Jubeljaar tot Gulden Jaar: Rome-reizen en geestelijke bedevaarten in het begin van de zeventiende eeuw”. *Incontri. Rivista europea di studi italiani* 15, 49–62.
- Van Leeuwen, Charles (2001): *Hemelse voorbeelden: de heiligenliederen van Joannes Stalpart van der Wiele, 1579–1630*. Nijmegen: SUN.
- Van Strien, Ton, & Els Stronks (1999): *Het hart naar boven. Religieuze poëzie uit de zeventiende eeuw*. Amsterdam: Uitgeverij Ambo/Amsterdam University Press.
- Veldhorst, Natascha (2008): “Sluipwegen voor de kunst. Receptie van buitenlandse literatuur in Nederland in de zeventiende eeuw”. *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 124, 12–19.
- Walsham, Alexandra (2006): *Charitable Hatred. Tolerance and Intolerance in England, 1500–1700*. Manchester: Manchester University Press.
- Walsham, Alexandra (2016): *Catholic Reformation in Protestant Britain*. London/New York: Routledge.